

УДК 316.645

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРЕСІВ

У статті розглянута історія розвитку категорії інтересу в рамках різних суспільствознавчих дисциплін. Обґрунтована затребуваність створення міждисциплінарного підходу до дослідження проблеми інтересів.

***Keywords:** interest, multidisciplinary approach.*

***Ключові слова:** інтерес, міждисциплінарний підхід.*

***Ключевые слова:** интерес, междисциплинарный подход.*

Якщо поглянути на довгий і звивистий шлях розвитку соціальних наук як способу суспільної рефлексії, то неодмінно впаде в око те, що від самого його початку поняття інтересу відіграє неабияку роль у цьому процесі. Й начебто за ті тисячоліття, протягом яких інтерес використовується у різних соціально-філософських побудовах задля пояснення причинних підстав соціальних дій, його роль та функції з'ясовані повністю й остаточно. Проте водночас з ускладненням теоретичних моделей і схем, що пояснюють закономірності функціонування соціуму, стає очевидною перманентна потреба переосмислення їх змістових складових. Епістемологічні особливості, що наразі виникають у зв'язку з актуальною необхідністю сучасного тлумачення категорії інтересу в суспільствознавчих науках, зумовлюють увагу дослідників до уточнення і переосмислення шляхів та етапів її історичного становлення, смислових та функціональних трансформацій, що мали місце під час її багатовікової гносеологічної еволюції.

Від початку категорія “інтерес” була створена задля позначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій. Перші здогадки щодо інтересів як рушійної сили розвитку суспільства і людини можна відшукати як у філософів античних часів, так і у давньокитайських та давньоіндійських мислителів, що вказує на його загальнолюдську природу, не обмежену рамками якогось одного із культурно-цивілізаційних типів спілкування. Зазначимо, що традиція використання категорії “інтерес”, що виникала в різних, незалежних одна від одної протосоціологічних концепціях, мала й різнопланові ідейно-теоретичні підвалини. Хоча у кожному випадку джерелом її генези були різні методологічні засади (державоцентричні і антропологічні – у давньогрецьких, прагматично-правові – у давньоримських, релігійно-етичні – у давньоіндійських, моральні – у давньокитайських мислителів), об’єднуючим моментом слугувала інтерпретація інтересу як однієї з основних рушійних сил людської діяльності та суспільного поступу загалом. Законмірність його використання у різних категоріальних схемах світопояснення зумовлена тим, що ця категорія давала змогу вийти за межі міфологічного розуміння причин людської діяльності, помістити людину з притаманними їй інтересами у центр уваги і тим самим покласти початок науковому вивченню її як соціальної істоти. Тим самим була започаткована багатостадійна традиція переконання змісту поняття “інтерес”, який оновлювався й модифікувався у процесі кожної зміни наукової парадигми.

Можна виділити такі етапи смислової трансформації поняття інтересу, що мали місце у період, коли суспільствознавче пізнання залишалося недиференційованим на окремі наукові дисципліни.

Виявлення і спроби розв’язання проблеми в давньофілософських ученнях. Від початку VI ст. до н.е. мислителі Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії, а надто філософи Античності створили підмурівок вивчення феномена інтересу, вперше визначивши його як чинник індивідуаль-

ної й соціальної причиновості у вигляді потреби, пізніше – у вигляді пошуку щастя і певного ескапізму. Займаючи значуще місце в філософських системах далекого минулого, інтерес уперше отримав своє пояснення як на рівні людини, так і на рівні суспільства, держави. Так, активний пошук моделі оптимального погодження інтересів окремої особистості, суспільства й держави у давньокитайських мислителів (Конфуція, Мо-цзи) відбувався шляхом поєднання моралі й політики, етики та ритуалу. Подібні етико-політичні погляди на природу інтересів були притаманні саме конфуціанству, а їх заперечення – даосизму, що проповідував моральні принципи відмови від прагнень, інтересів і активної боротьби за їх досягнення, замінюючи їх спогляданням та внутрішнім самовдосконаленням. Близька за ідейним змістом до даосизму давньоіндійська філософська традиція Санкх'ї, розглядаючи інтерес як об'єкт уваги, також тлумачила гармонію особистих і суспільних інтересів під кутом зору естетико-морального самовдосконалення, релігійного смирення. Й досі в дещо адаптованому вигляді такі теоретично-світоглядні засади притаманні неоконфуціанству, даосизму та брахманізму.

Надзвичайно цінний за ідейним змістом спадок залишив аналіз проблеми інтересів, здійснений у руслі античної філософії. Завдяки розробленим теоріям саме поняття “інтерес” (від лат. *interest* – мати значення, бути важливим), що спершу застосовувалося для позначення системи заданих зовнішніми обставинами прагнень і потреб, з часом еволюціонувало у бік “суб'єктивації”, тобто суб'єктивного уявлення про щастя, задоволення, уникнення страждань. У працях Демокрита, Платона, Аристотеля, Сократа, Зенона, Епікура намічені зв'язки інтересів з проблематикою права, моралі, політології, політекономії, психології та соціології. Їхні вчення містять також чималий доробок щодо способів урегулювання розбіжності інтересів. Визначаючи пріоритет законів, примат державних інтересів над особистими, а суспільних – над приватними (і водночас необхідність їхнього погодження), античні філософи про-

понували оригінальні і часом суперечливі моделі вирішення цих завдань. Якщо Платон фактично проповідував “античний комунізм” (заперечення сім’ї, приватної власності тощо), то Аристотель убачав гарантію єдності інтересів у примусовому державному регулюванні. Якщо гедоністи Аристип та Епікур закликали “прожити непомітно”, протиставляючи приватні інтереси суспільним, а державні – народним, то давньоримський політик і філософ Марк Тулій Цицерон, навпаки, у єдності інтересів убачав гарантію не лише загального, а й приватного добробуту. Так чи так, але у цей період відбувається помітна еволюція змісту даної категорії, усвідомлюється диференціація і співзалежність різновидів існуючих у суспільстві інтересів, закладаються засади ряду теоретичних підходів до їх вивчення, що й досі не втратили своєї актуальності.

Інволюція наукових розвідок. У період “темних віків” суспільствознавча думка з притаманним для цієї епохи релігійним світоглядом і характерним обскурантизмом практично знехтувала ідейними здобутками античності, замінюючи інтерес як регулятивний механізм людської поведінки божественним задумом, волею Провидіння. Теоретичне обґрунтування і поширення такої світоглядної установки слугувало для церковної і світської влади надійним засобом контролю над індивідуальними інтересами, що здебільшого інтерпретувалися як могутня й руйнівна для християнських моральних засад сила, що йде “від лукавого”. Відповідні погляди на природу інтересу характерні для Августина, Фоми Аквінського, Авероеса й багатьох інших середньовічних теологів. Інтерес як сила, що скеровує дії суб’єкта у певному напрямі, фактично елімінується зі сфери наукового вивчення і вжитку, замінюючись нормативною моделлю, побудованою на теологічному приписі щодо того, як потрібно поводитися згідно з релігійними канонами, недоступними засобам раціонального пізнання. Спроби звернення до інтересу як цілепокладаючого і мотивуючого начала виглядають ерессю, посяганням на прерогативу божественної волі, що не підлягає засобам раціонального пізнання.

Відродження інтересу до “інтересу”. Увага до проблеми інтересу як соціального й гуманістичного чинника знову актуалізується у зв’язку з нагальними потребами епохи Ренесансу у нових світоглядних засадах. З позицій мислення нової доби специфіка панівних у суспільному житті інтересів зумовлена як егоїстичною природою людини, так і особливостями державного правління. (Фундатором першого з цих напрямів виступає Е.Ротердамський, другого – Н.Макіавеллі). Завдяки зусиллям мислителів часів Відродження інтереси знову стають законним предметом наукового пізнання; зокрема, здійснюється аналіз інтересів соціальних груп і політичних структур, згідно з запитами часу вивчаються і коментуються механізми єдності і суперечності матеріальних та політичних інтересів у рамках середньовічної держави.

Індивідуально-психологічне розуміння інтересу. Гуманістичні світоглядні засади наукового пізнання, згідно з якими людина є “началом усіх начал”, а отже, і джерелом власних інтересів, зумовили радикальну революційність новітнього ренесансного мислення. Однак протягом історично короткого відтинку, що минув від початку епохи Відродження, ця теза стала аксіомою. Інтерес почали пояснювати суто властивостями людської природи, зосереджуючи увагу насамперед не на його витоках, каузально-причинових зв’язках суб’єкта інтересу з соціальним оточенням, а на проблемах класифікації й систематизації основних особливостей механізмів реалізації інтересів. Прибічники емпіризму (Т.Гобс, Дж.Лок, Д.Юм) відверто психологізували інтереси, беручи за їхнє підґрунтя індивідуальний досвід, пристрасті й афекти. Виходячи з егоїстичності особистих інтересів, емпірики вбачали закономірності формування суспільних регуляторів у збіжності окремих індивідуальних інтересів значних груп людей. Водночас такі представники раціоналізму, як Р.Декарт, Б.Спіноза, не заперечуючи формування інтересів завдяки ментальній діяльності, наголошували саме на його мислительній складовій, стверджуючи, що лише раціональне пізнання здатне

пояснити ту чи ту структуру інтересів пересічної особистості. Відтак побудова суспільства відбувається завдяки усвідомленню й нормативно-законотворчому закріпленню пріоритету загального інтересу над приватним з максимальним урахуванням розмаїтості й суперечливості усієї гами інтересів.

Започаткування соціогенних тлумачень інтересів. На власне соціологічну категорію інтерес починає перетворюватись у зв'язку із запровадженням французькими матеріалістами XVIII ст. (П.Гольбахом, К.Гельвецієм, Д.Дідро, Ж.Руссо) у науковий обіг парадигми, відповідно до якої людина є "соціальним атомом", що рухається завдяки впливу на нього певних інтересів, так само, як фізичний атом спрямовується силами тяжіння й відштовхування. Вважаючи першоджерелом особистого інтересу суб'єктивні схильності індивіда, суспільний інтерес французькі матеріалісти пояснювали не просто механічним співвідношенням окремих індивідуальних інтересів, а певним якісно іншим "результуючим інтересом", загальнопридатним за уявленням щодо розумного й необхідного, а відтак легітимного. Він є результатом несвідомої "колективної угоди", що несамохіть виникає за рахунок резонансу, взаємопосилення або, навпаки, взаємопогашення індивідуальних прагнень.

Ще далі просунулися у бік розуміння соціальної природи інтересів представники німецької класичної філософії, що піддали нищівній критиці сенсуалістичне тлумачення природи інтересів. Так, І.Кант розглядав об'єктивну складову інтересу у вигляді категоричного морального імперативу, Г.Гегель – як прояв певної абсолютної ідеї. Таким чином, прагнучи подолати зайвий психологізм, вони потрапляли у пастку власного теоретичного інваріанта метафізичного розуміння соціальної природи інтересів. Найбільш креативною з методологічного погляду виявляється теорія Л.Фейєрбаха, котрий вважав, що коли суб'єктивний інтерес виникає у результаті внутрішнього відображення об'єктів матеріального світу, то суспільний інтерес

виступає вектором взаємодії цих суб'єктивних відображень як колективне прагнення людей до свободи і щастя шляхом пізнання та усвідомлення соціальної реальності.

Відтак, починаючи з античних часів, протягом багатомісячного періоду, коли пізнання суспільних явищ залишалося недиференційованим на окремі наукові дисципліни, виникла багатостадійна традиція переосмислення змісту поняття “інтерес”, який оновлювався й модифікувався під час кожної зміни наукової парадигми. Чималий ідейний доробок, який було набуто за цей час, виступив передумовою переходу інтересу з розряду понять до розряду категорій ще у протосоціологічний період, що тривав до кінця XVIII – першої половини XIX ст. Уже тоді інтерес розглядався як складне, синтетичне, багаторівневе і багатобічне явище, а його наукове відображення відіграло неабияку роль у різних теоретичних моделях суспільної взаємодії. Категорія інтересу замикає на собі цілу низку похідних понять і теоретичних конструктів, з яких згодом узяли початок спеціальні теорії інтересу, що розкривають специфіку його вивчення не лише у соціології, а й у політекономії, праві, психології, соціальній психології, етиці, політології, теорії управління та ін.

Найбільш бурхливо, починаючи з XVIII–XIX ст., відбувалося запровадження категорії інтересу до вжитку *економічної науки*. Вивчаючи суспільні форми виробництва і розподілу, обміну і споживання матеріальних набутоків, вона концентрувалася на взаємозв'язку предмета потреби з її усвідомленням під кутом зору панівних економічних відносин. Перші кроки в цьому напрямі були здійснені в рамках теоретичної концепції фізіократів, що будували ієрархію інтересів відповідно до ієрархії видів діяльності. Починаючи від Адама Сміта з його концепцією “економічної людини”, інтерес зусиллями Д.Рікардо, Дж.Мілля, І.Бентама та ін. здобув значення універсального мотиву, що відтворюється у різних іпостасях завдяки дії механізму конкуренції.

Принципово інакше інтерес був задіяний у марксистській науковій парадигмі – як підстава для класового єднання,

мотивуючого чинника формування революційних практик “класу, що сходить”.

Специфіка сучасного економічного тлумачення інтересу полягає в його інтерпретації як об’єктивної необхідності задоволення як існуючих, так і очікуваних потреб суб’єктів на засадах їхньої взаємодії, зумовленої характером діючих у суспільстві економічних відносин.

Психологія, своєю чергою, використовує поняття інтересу для пояснення того, яким чином суб’єкти соціальної взаємодії сприймають і відтворюють у своїй уяві об’єктивну реальність крізь призму власних потреб. Інтерес характеризується єдністю мотивуючого, ціннісно-емоційного та вольового компонентів, виступаючи як стійке прагнення до пошуку певних, соціально зумовлених засобів задоволення потреб. Вивчення внутрішньої структури та механізмів дії інтересів, їх зв’язку з іншими психічними властивостями, станами і процесами, що береться у динаміці процесу соціалізації індивіда, складає окремий, але необхідний для комплексного розуміння проблеми зріз.

Соціальна психологія, залучаючи інтереси до свого тезаурусу, акцентує увагу саме на їх соціальній природі. У різних теоретичних побудовах тут використовується різне співвідношення понять: потреба, мотив, мета, цінність, однак спільним моментом є їх вторинний, похідний характер щодо соціальної дійсності. Так, А.Адлер вважав, що інтерес є виразом природженого прагнення людини до соціальних зв’язків, що надає їй змогу оцінити власну значущість і завдяки цьому адаптуватися й реалізуватися в соціальному середовищі. Е.Фром розглядав інтереси як місток, що поєднує потреби суб’єкта з соціальними нормами. При цьому необхідною і визначальною передумовою такого поєднання є його гуманістична зорієнтованість, бо, за Фромом, людина має тільки один реальний інтерес – повний розвиток своїх можливостей, самого себе як людської істоти. Тож, попри істотні суперечності у тлумаченні механізмів виникнення і функціонування інтересів, соціальні психологи однак згодні у визнанні їх соціогенної природи,

що зумовлює характер їх мотивувальної та регулюючої функцій.

До арсеналу правової науки категорія інтерес увійшла як одна з наріжних, бо ще у практиці давньоримського судочинства інтерес виступав як смислотворчий і системо-впорядковуючий чинник. Найповніше пізнавальний потенціал інтересу виявляється у правовій теорії інтересів, особливо у працях фундатора юриспруденції інтересів Р.Ієринга, де право розглядається як закріплений у законодавстві інтерес. Широко відомою є марксистська формула інтересу як перетвореної на закон волі панівного класу.

У сучасних теоріях права побутують різноманітні погляди як на епістемологічну природу інтересу, так і на його правову функцію. Але загально визнаним є підвищення інтересу до соціальної зумовленості правових норм, соціальної легітимації нормотворчості завдяки інститутам громадського впливу на владу, державу і законодавство. Правовідносини постають певним простором, на теренах якого відбувається зіставлення інтересу суб'єкта оцінки з інтересами інших її учасників. Таким чином, процес правового регулювання життєдіяльності суспільства виступає як форма соціального самоконтролю, джерелом і механізмом генези якого слугує не що інше, як інтерес.

Політологія протягом тривалого часу розглядала інтерес як головну ланку марксистської політичної доктрини, рушій історії, що за рахунок непримиренної суперечливості інтересів класів-антагоністів зумовлював її поступ. Згодом з кінця XIX – початку XX ст. до класового аналізу долучилася проблематика функціонування політичних рухів, партій та організацій.

Сучасна політична наука вбачає у вивченні інтересів можливість для їх вчасного задоволення, погодження і координації, що дало б змогу запобігати соціальним кризам та аномаліям. Ускладнення суспільної структури, а відтак взаємодії різних соціальних акторів вимагає своєчасного удосконалення методів вивчення і моніторингу не тільки актуальних, а й насамперед потенційних конф-

ліктів інтересів, які надавали б змогу для прийняття ефективних соціально-політичних рішень та вжиття адекватних заходів.

Особливо помітне місце подальша розробка теоретичних концепцій інтересу посіла у власне *соціологічній науковій традиції*. Як одну з наріжних її використовували при створенні своїх теорій такі класики соціології, як К.Маркс, Ф.Знанецький, М.Вебер. Згодом до неї зверталися представники структурно-функціональної й інтеракціоністської, розуміючої й феноменологічної соціологій, конфліктології, неомарксизму та багатьох інших теоретичних течій як класичного, так і модерністського та постнекласичного ґатунків. Певна річ, прибічники тієї чи тієї теоретичної побудови на власний кшталт інтерпретують зміст і функції інтересів, надають їм різного концептуального значення – від вирішального до незначного. Але в будь-якому разі соціологія прагне виявити соціальну генезу, соціальне значення і функції інтересу, конкретно-історичні форми реалізації інтересів у соціальному просторі, виявлення оптимальних шляхів їх узгодження, механізмів інституціоналізації та легітимації. Не менш важливо для неї встановити характер і параметри взаємозв'язку властивих суспільству чи окремим його групам засобів реалізації інтересів і спектра форм, у яких вони опредметнюються.

Отже, зумовлений кардинальними змінами у способі виробництва, суспільних відносинах, світогляді, засобах і рівні теоретичного пізнання поділ суспільствознавства на окремі науки, з одного боку, привів до поглибленого вивчення і теоретичного осмислення сутності категорії “інтерес”, з другого – на певний час, поки в науці домінували аналітичні методи, було втрачено цілісність сприйняття усього проблемного поля інтересу. З огляду на історію і сучасний стан досліджень інтересу є всі підстави стверджувати, що нагальною потребою сучасної науки є відновлення цілісності уявлень про інтерес, яка ґрунтувалася б на міждисциплінарному підході, який дав би змогу осмислити здійснення синтезу здобутків різних наук. Складність

і різнобічність даної категорії створюють певні епістемологічні труднощі, існування яких, утім, не виправдовує втрати цілісного охоплення реального феномена, що має місце у всіх без винятку сферах людської діяльності.

Відновлення інтересу як суспільствознавчої, тобто єдиної для всіх соціальних наук, категорії може, поза сумнівом, відбуватися з різних напрямів, бо поняттям інтересу широко оперують представники багатьох суспільних наук. Утім, на наш погляд, підвалиною такого синтезу має стати саме соціологія, котра за своїм предметом має всебічно охоплювати всю систему соціальних зв'язків. З одного боку, завдяки широті свого предмета, що охоплює фактично всі види суб'єкт-суб'єктних відношень у суспільстві, з другого – завдяки розгалуженості напрямів соціального пізнання, зокрема, усталеності як окремих дисциплін економічної, етнонаціональної та політичної соціології, психологічного напрямку, соціологія відкрита для збагачення, креативного переосмислення здобутків інших суспільствознавчих наук. Інша річ, що створенню якоїсь міждисциплінарної метатеорії мусить передувати певна праця щодо теоретичного осмислення власних гносеологічних здобутків соціології, осмислення тих істотних надбань, які є здобутком різних, інколи суперечливих підходів і наукових шкіл. Кожен із дослідників, наголошуючи на тих властивостях і функціях інтересу, що видаються йому провідними, найсуттєвішими, мимоволі абсолютизує їх значення, не виправдано знецінюючи решту функціональної палітри даної категорії. Видається, що актуальним завданням теорії соціології стосовно категорії “інтерес” як одного з найважливіших елементів понятійного апарату є збільшення масштабу бачення проблеми, узагальнення спільних моментів різних теорій і ретельний аналіз їх розбіжностей задля пошуку в них “раціонального зерна”. Віднайдення відповідних методологічних засобів, поза сумнівом, матиме й побічний ефект, стратегічно не менш важливий, ніж головний, бо зможе стати полігоном для випробування “modus operandi”, придатного для подальшої реалізації міждисциплінарного підходу до проблеми інтересу.